

АНОТАЦІЯ

Бабіч О. В. Населення Одеси у 1941–1944 рр.: динаміка, рефлексії на окупацію, стратегії виживання. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2024.

Актуальність дослідження. Виразним напрямом сучасної історичної науки є намагання максимально збагнути «людський вимір» історії, виявлення регіональних особливостей, візуалізація мікроісторичного рівня на тлі загальноцивілізаційних тенденцій. В умовах активізації бойових після 24 лютого 2022 р., окупацією значної території України, актуалізується чимало проблем, характерних для вибору стратегії виживання мирного населення в періоди попередніх воєнних конфліктів.

Наукова новизна дослідження визначається самою постановкою проблеми, оскільки демографічні процеси, стратегії виживання та рефлексії населення великого міста в окупації так і не стало предметом ґрунтового наукового дослідження.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження» умовно виділено основні групи історіографії проблеми дослідження (радянська, сучасна українська та зарубіжна). Зазначається, що в радянський період цілий ряд тем було заборонено порушувати, а життя населення окупованих територій розглядалося тільки за принципами «свій – чужий», «наші – не наші». Проте напрацювання радянських дослідників, здебільшого маючи ідеологічне підґрунтя, тим не менше містять конкретний інформативний історичний матеріал, який є вагомим джерельним підґрунтям для сучасних досліджень.

Новий етап в історії української історичної науки розпочався із проголошенням незалежності України. Без ідеологічних регламентацій та обмежень, які були притаманні попередній епосі, набули розвитку різноманітні підходи до вивчення минулого, постала можливість залучення методологічного доробку та кращих досягнень зарубіжної історіографії. Для вирішення поставлених завдань проаналізовано та введено в науковий обіг комплекс архівних та опублікованих матеріалів щодо життєдіяльності населення Одеси в період румунської окупації. Переважну більшість неопублікованих документів уведено в науковий обіг уперше, а вже відомі матеріали інтерпретуються у світлі нових методологічних концепцій.

У дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід, який реалізовано через використання категоріального апарату та науково-дослідного інструментарію інших суспільно-гуманітарних, соціальних та поведінкових наук. Дисертаційне дослідження ґрунтується на комплексі загальнонаукових і міждисциплінарних, спеціально-історичних і конкретно-історичних методів, до застосування яких звертається сучасна історична наука.

Значну увагу приділено методам інтерпретації усноісторичних матеріалів. Наголошується, що співвідношення суб'єктивних і об'єктивних елементів у усній оповіді пояснюється перш за все специфікою пізнавального процесу при дослідженні суспільно-історичних явищ. Тут йдеться про підхід, що дозволяє виявити внутрішню рефлексію респондента, який виступає носієм історичної інформації, і зовнішньої рефлексії інтерв'юера, який є суб'єктом пізнання.

У другому розділі «Населення Одеси в контексті соціальної та національної політики румунської окупаційної влади» розглянуто діяльність румунської окупаційної адміністрації з організації життєзабезпечення Одеси, висвітлено динаміку демографічних змін в Одесі періоду окупації, надано характеристику організації підтримки румунською окупаційною адміністрацією незахищених верств населення Одеси.

Доведено, що формально цивільне управління було побудовано цілком звично навіть для сьогоденного часу. Такими ж органами і структурами тоді

напевно керувалася більшість румунських і європейських міст. Трансністрія і сама Одеса сприймалися новими господарями як зона, яка мала згодом увійти до складу Румунії, а до цього повинна була пройти своєрідний етап «адаптації». Городяни змушені були комунікувати з новими чиновниками для вирішення всіх своїх побутових, робочих, комунальних і соціальних проблем. Більша частина мешканців Одеси залишалася просто обивателями, поступово прийнявши нову владу. Бюрократична машина окупаційної адміністрації характеризувалася інертністю та неквапливістю в соціальній роботі, але міське керівництво докладало зусиль для забезпечення слабозахищених категорій містян, щоб запобігти непотрібній надмірній смертності серед них.

Досліджено динаміку населення, його структуру, чисельність, життєдіяльність міста Одеса в період окупації, його специфічні умови життя, національний склад. Саме цей аспект являє собою одну із найважливіших складових соціальної історії, акцентує на культурно-антропологічних трансформаціях у суспільстві як наслідок війни. Особливу увагу привертає необхідність використання новітніх методик обрахунку чисельності населення міста на основі ділових документів, статистичних звітів, актів різноманітних комісій, що фіксували втрати та нанесену шкоду. Здійснено порівняльний аналіз радянських та румунських документів, що дало можливість виявити деякі суперечності. Водночас на основі комплексного вивчення всіх типів документів зроблено обґрунтовані висновки щодо динаміки чисельності населення Одеси на різних етапах Другої світової війни: у період оборони міста, роки окупації та одразу після звільнення Одеси від окупантів.

Проаналізовано всі наявні в архівних фондах нормативні документи та правові акти, що регулювали питання пенсійного та соціального забезпечення населення Трансністрії і Одеси в 1941-1944 роках. Надано оцінку юридичним нормам, які регулювали соціальну сферу окупованого міста, та їх адекватності й ефективності. Установлені органи окупаційної влади, які відповідали за патронат, пенсійне та соціальне забезпечення, реєстрацію та фінансові

процеси. Відпрацьовано весь масив російськомовної місцевої періодики окупантів, через яку проводилося інформування населення з указаних питань. Наведено норми виплат пенсій, порядок нарахування, фонди та суми, які було витрачено румунською владою в 1943-1944 роках. Уперше встановлено перелік категорій громадян, які отримували персональні пенсії від окупантів та ті категорії одеситів, які були позбавлені виплат. Зроблено висновок, що румунська адміністрація в Трансністрії після тотального знищення єврейського та ромського населення переймалася проблемою виплат пенсій громадянам всіх інших етнічних та соціальних категорій, узявши на себе відповідальність за гуманітарну складову безумовно антигуманного явища окупаційної системи.

У третьому розділі «Стратегії виживання міського населення Одеси в окупації» охарактеризовано різні форми співпраці населення Одеси з окупаційною румунською владою, показано діяльність радянського партизансько-підпільного руху в Одесі, розглянуто особливості акцій окупантів зі знищення місцевого єврейського населення в окупованій Одесі (1941–1942 рр.), простежено зміни психологічного механізму вибору стратегій виживання жінками Одеси.

За вибором стратегії виживання в окупації виділено групи населення: які пішли на контакт з окупантами; які долучилися до руху супротиву; які потребували допомоги, тобто соціально незахищені верстви населення. Крім того виявлено основні етнічні групи мешканців Одеси як критерій розуміння рефлексій на окупаційний режим. Тому для виявлення особливостей підходів до вибору стратегій основну масу мешканців класифіковано за етнічною, віковою, гендерною ознаками.

У дослідженні співпраця з окупантами, або колабораціонізм, розглядається як окремий напрям стратегії виживання для значної кількості населення. Водночас підкреслено, що колабораціонізм як добровільна, усвідомлена та навмисна співпраця з ворогом, недостатньо вивчене явище в історичній літературі, оскільки тема співпраці з окупаційним режимом на

території України упродовж тривалого часу належала до числа небажаних. Розрізняється колабораціонізм свідомий, ініціативний – породжений виваженим бажанням сприяти окупантам, і вимушений – спричинений обставинами.

Виокремлено військовий та економічний (цивільний) колабораціонізм. Військовий колабораціонізм розділено на пасивний (робота у військових частинах) та активний (участь у бойових діях зі зброєю в руках). Цивільний колабораціонізм переважно мав вимушений характер. Визначено декілька ключових мотивів цивільного колабораціонізму: необхідність повернутись до своєї звичної професії; службу на окупантів через безвихідь; звичайне для Одеси бажання зайнятися бізнесом; реалізувати заслужене невдоволення радянською владою та її ладом; намагання вислужитися перед новою владою з почуття боягузтва та пристосуванства; спроба уникнути більш важкої долі ніж та, що складалася в кожний конкретний життєвий момент.

Досліджено російські антирадянські організації, які співпрацювали з окупантами в Одесі: Російський загальновійськовий союз, Народно-трудовий союз російських солідаристів, Російський охоронний корпус, Товариство колишніх військових чинів російської армії, послідовники «власовського» руху.

Виокремлено культурний колабораціонізм, а саме співпрацю з окупантами співробітників місцевих газет, театрів, музеїв, закладів освіти. Визначено мотиви співпраці: ненависть до радянської влади, корисливість, особистий авантюризм, заробіток на життя, реалізація творчих здібностей.

З'ясовано, що більшість людей ставала перед звичайною альтернативою: вижити або померти, не маючи ніяких засобів існування. Вони намагалися зберегти майно, відновити роботу, створити бізнес, нагодувати близьких, контактуючи і співпрацюючи з окупантами. Таке вибудовування горизонтальних траєкторій виживання та пристосування до нових умов можна вважати найбільш поширеним і природним.

Визначено етапи формування та боротьби радянських диверсійних, підпільних груп та партизанських загонів в Одесі на чотири періоди: 1. Загони періоду оборони, серпень – вересень 1941 р., в Одесі формувалися групи, які відправлялися в тили румунських військ для диверсійно-розвідувальної роботи; 2. Загони, залишені в місті, які діяли із 16 жовтня 1941 р. і майже повністю були ліквідовані до середини 1942 р.; 3. Дрібні підпільні групи, діяльність яких простежується в 1942–1944 рр.; 4. Загони, які зорганізувалися перед самим звільненням Одеси в кінці 1943 р. – на початку 1944 р., найбільша за кількістю категорія. Підкреслюється, що фактично не можна назвати жодного загону або групи, яка б активно діяла весь час, поки тривала окупація.

Справжньою гуманітарною катастрофою в Одесі став Голокост, що призвело в тому числі й до значних етнодемографічних втрат, адже за чисельністю єврейського населення у довоєнний час Одеса була одним із найбільших міст в Україні, важливим центром єврейської культури. За допомогою 4-х видів підрахунку виведено остаточну цифру від 103 тис. до 118 тис. убитих за 4 місяці (із жовтня 1941 р. до березня 1942 р.) одеських євреїв.

З'ясовано, що в умовах окупації Одеси жінки становили найчисельнішу категорію населення міста. Відповідно, саме на них ліг весь тягар виживання їх родин. Задля порятунку власного життя та своїх близьких, у першу чергу батьків і дітей, в умовах окупації Одеси жінки були вимушені пристосовуватися до нової влади й нових реалій існування в повсякденному житті. Вони підробляли необхідні документи, використовуючи майже тотальну корупцію румунських чиновників, вдавалися до демонстрації бідності чи хвороби, жалілися на відсутність годувальника, якого примусово мобілізували до Червоної армії аби таким чином здобути соціальну допомогу від органів піклування окупаційної влади. Жінки освоювали нові професії та ремесла, були вимушені виходити на базар і вдаватися до натурального обміну. Також способом виживання для жінок стало співжиття з

представниками окупаційної адміністрації і військовими – румунами або німцями.

Ключові слова: Друга світова війна, Трансністрія, Румунія, Одеса, населення, окупація, адміністрація, етнічні групи, стратегії виживання, Голокост, повсякденне життя, рух опору, соціальні процеси, спротив, колаборація.

ABSTRACT

Babich O. V. The population of Odessa in 1941-1944: dynamics, reflections on the occupation, survival strategies. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 "Humanities" in the specialty 032 "History and Archeology". – Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich, Chernivtsi, 2024.

Rationale. An expressive direction of modern historical science is an attempt to fully comprehend the “human dimension” of history, identify regional characteristics, visualize the microhistorical level against the background of general civilizational trends. In the context of the intensification of military clashes after February 24, 2022, the occupation of some territories of Ukraine has actualized many issues characteristic of the choice of a survival strategy for the civilian population during previous military conflicts. The scientific novelty of the study is determined by the very articulation of the issue, since demographic processes, survival strategies and reflections of the population of a large city under occupation have never become the subject of thorough scientific research.

Chapter 1 Historiography, source base and theoretical and methodological foundations of the study reveals and identifies the main groups of the historiography of the research issue (Soviet, modern Ukrainian and foreign groups). It is noted that during the Soviet period, several topics were prohibited from being raised, and the life of the population of the occupied territories was considered only according to the principles of 'friend or foe', 'those for us and those against us'. However, the

exploratory studies of Soviet researchers, while mainly having an ideological basis, nevertheless contained specific informative historical material, which is a significant source basis for modern research.

A new stage in the Ukrainian history science began with the declaration of Ukraine's independence. Without the ideological regulations and restrictions that were inherent in the previous era, various approaches to the study of the past have developed, and there is an opportunity to involve methodological improvements and the best achievements of foreign historiography. To solve the set tasks, a set of archival and published materials on the daily life of the population of Odesa during the Romanian occupation was analyzed and put into scientific circulation. Many unpublished documents are introduced into scientific circulation for the first time, and already known materials are interpreted in the light of new methodological concepts.

The research uses an interdisciplinary approach, which is implemented using the categorical apparatus and research tools of other humanities, social and behavioral sciences. The dissertation research is based on a complex of general scientific and interdisciplinary, special and specific historical methods, which are used in modern history science.

Considerable attention is paid to the methods of interpreting oral historical materials. It is noted that the ratio of subjective and objective elements in oral narration is explained primarily by the specificity of the cognitive process in the study of social and historical phenomena. This is about an approach that allows identifying the internal reflection of the respondent, who is the bearer of historical information, and the external reflection of the interviewer, who is the subject of cognition.

Chapter 2 The population of Odesa in the context of the social and national policy of the Romanian occupation authorities examines the activities of the Romanian occupation administration in organizing the life support in Odesa, highlights the dynamics of demographic changes in Odesa during its occupation, and

provides a description of the organization of support by the Romanian occupation administration.

It has been proven that the formal civil administration was built in a completely average way even for today's time. Most Romanian and European cities were probably governed by the same bodies and structures at that time. Transnistria and Odesa itself were perceived by the new owners as a zone that was to later become part of Romania, and before that it had to go through a kind of 'adaptation' stage. Odesa inhabitants were forced to communicate with new officials to solve all their household, work, communal and social issues. Most of the residents of Odesa remained ordinary people, gradually accepting the new government. The bureaucratic machine of the invaders was characterized by inertia and slowness in social work, but the city leadership made efforts to help weakly protected categories of citizens to prevent unnecessary excessive mortality among them.

The dynamics of the population, its structure, size, vital activity of the city of Odesa during the occupation, its specific living conditions, and ethnic composition have been studied. This aspect is one of the most important components of social history, which focuses on the cultural and anthropological transformations in society due to the war. Particular attention is paid to the need to use the latest policies of accounting for the city's population based on office documents, statistical reports, and acts of various commissions that recorded losses and damage caused. The comparative analysis of Soviet and Romanian documents was made, and it made possible to identify some contradictions. At the same time, based on a comprehensive study of all types of documents, reasonable conclusions were made regarding the dynamics of the population of Odesa at different stages of World War II: during the defense of the city, the years of occupation, and immediately after the liberation of Odesa from the invaders.

All the normative documents and legal acts available in the archives that regulated the issues of pension and social security of the population of Transnistria and Odesa in 1941-1944 have been analyzed. The legal norms that regulated the social sphere of the city under occupation, their adequacy and efficiency, were also

assessed. The bodies of the occupation authorities that were responsible for patronage, pension and social security, registration and financial processes have been identified. The entire array of Russian-language local periodicals of the occupants, which informed the population on the specified issues, was processed. The standards for pension payments, the procedure for calculating, funds and amounts spent by the Romanian authorities in 1943-1944 have been presented. For the first time, a list of categories of citizens who received personal pensions from the occupiers and the categories of Odesa citizens who were deprived of payments is established. It was concluded that the Romanian administration in Transnistria, after the destruction of the Jewish and Roma population, was concerned about the issue of paying pensions to citizens of all other ethnic and social categories, taking responsibility for the humanitarian component of the undoubtedly inhumane phenomenon of the occupation system.

Chapter 3 Survival strategies of the urban population of Odesa under occupation describes various forms of cooperation between the population of Odesa and the Romanian occupation authorities, shows the activities of the Soviet guerilla fighter and underground movement in Odesa, examines the specifics of the steps of invaders to destroy the local Jewish population in occupied Odesa (1941-1942), and traces changes in the psychological mechanism of choosing survival strategies by women in Odesa. According to the choice of survival strategy under occupation, the following groups of the population have been identified: those who contacted the invaders; those who joined the resistance movement; those who needed help, that is, socially vulnerable groups of the population. In addition, the major ethnic groups of Odesa residents are identified as a criterion for understanding reflections on the occupation regime. Therefore, to identify the specifics of approaches to choosing strategies, the bulk of residents has been classified by ethnicity, age, and gender.

The study examines cooperation with the invaders or collaborationism as a separate area of the survival strategy for a significant number of the population. At the same time, it is emphasized that collaborationism as voluntary, conscious and intentional cooperation with the enemy is an insufficiently studied phenomenon in

historical literature, since the topic of cooperation with the occupation regime in Ukraine has long been considered undesirable. A distinction is made between conscious collaborationism, initiative collaboration, generated by a balanced desire to assist the invaders, and forced collaboration that was caused by circumstances. Military and economic (civilian) collaborationism were distinguished. Military collaborationism is divided into passive (work in military units) and active (participation in hostilities with weapons). The civilian collaborationism was mainly forced. Several key motives for civil collaboration have been identified: the need to return to one's usual profession; service for the occupiers because of a dead end; the desire to do business, which is common for Odesa; to put into effect deserved dissatisfaction with the Soviet government and its system; attempts to curry favor with the new government out of a sense of cowardice and opportunism; an attempt to avoid a more difficult fate than the one that developed at each specific moment in life.

The study examines Russian anti-Soviet organizations that collaborated with the occupants in Odesa: the Russian All-Military Union, the People's Labor Union of Russian Solidarists, the Russian Security Corps, the Society of Former Military Officials of the Russian Army, and followers of the "Vlasov" movement.

Cultural collaborationism has been highlighted, namely, collaboration of employees of local newspapers, theaters, museums, and educational institutions with the occupants. The motives for such collaboration were determined: hatred of the Soviet government, greed, personal adventurism, to earning the living, and development of creative abilities.

It has been found that most people faced the usual alternative: to survive or die, without livelihood. They tried to preserve their property, resume work, establish business, feed their loved ones, contacting and collaborating with the occupiers. Such adaptation to new conditions can be considered the most widespread and natural.

There were four periods of formation and struggle of Soviet sabotage, underground groups and guerilla detachments in Odesa defined: 1. Detachments of

the defense period, August – September 1941, groups were formed in Odessa, sent to the back areas of the Romanian troops for sabotage and reconnaissance work; 2. Detachments left in the city, operating from October 16, 1941, and almost completely destroyed by mid-1942; 3. Small underground groups, which activity can be traced in 1942-1944; 4. Detachments organized just before the liberation of Odesa in late 1943 – early 1944, the largest category in terms of numbers. It is emphasized that, in fact, it is impossible to name a single detachment or group that would have been active the entire time the occupation lasted. The Holocaust became a real humanitarian catastrophe in Odesa, which led, among other things, to significant ethnic and demographic casualties, because in terms of the Jewish population in pre-war times, Odesa was one of the largest cities in Ukraine, and an important center of Jewish culture. Using four types of calculations, the final figure was derived from 103 to 118 thousand Odesa Jews killed in 4 months (from October 1941 to March 1942).

It was found that women constituted a large category of the city's population under the occupation in Odesa. Accordingly, it was they who bore the burden of their families' survival. To save their own lives and those of their loved ones, primarily their parents and children under the occupation of Odesa, women had to adapt to the new government and new realities of existence. They forged the necessary documents, using the almost total corruption of Romanian officials, resorted to demonstrating poverty or illness, complained about the absence of a breadwinner, who was forcibly mobilized into the Red Army, in order to receive social assistance from the welfare agencies of the occupation authorities. Women mastered new professions and crafts, were forced to go to the market and resort to barter. Another way for women to survive was to cohabit with representatives of the occupation administration and the military – Romanians or Germans.

Keywords: World War II, Transnistria, Romania, Odessa, population, occupation, administration, ethnic groups, survival strategy, Holocaust, everyday life, resistance movement, social processes, resistance, collaboration.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дослідження:

1. Бабіч О. Зміни у чисельності населення Одеси у період окупації 1941-1944 рр. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича* : Історія. Чернівці. 2021. №1. С. 99-109.
2. Бабіч О. Пенсійне забезпечення населення Одеси у період окупації 1941-1944 рр. *Південний архів (історичні науки)* : збірник наукових праць. Херсон : Видавництво ХДУ. 2021. Вип. 35. С. 5-12.
3. Бабіч О. Структура та діяльність органів соціального забезпечення румунської окупаційної адміністрації в Одесі (1941-1944 рр.) *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 6 (9). С. 64-74.
4. Бабіч О.В. Жінки в умовах окупації. Одеса 1941–1944 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Т. 33 (72). № 3. 2022. С. 1-10.
5. Бабіч О. Існування окремих етнічних груп Одеси в умовах окупації 1941 – 1944 рр. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України* : зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О. 2023. Вип. 18. С. 138-144.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Бабіч О.В. Підпілля і партизанський рух в Одесі (1941–1944 рр.): склад та етапи діяльності. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: збірка наукових праць. Вип. 8 / Відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. С. 20-27.
7. Бабіч О. Діяльність органів соціального забезпечення румунської окупаційної адміністрації в Одесі (1941–1944 рр.). *XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни*. Тези доповідей, Чернівці, 22–23 жовтня 2021 р. /

- Наук.ред. О. В. Добржанський. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 129.
8. Бабіч О. Жінки в окупації (Одеса 1941-1944 рр.). *Хаджибеївські читання: тези доповідей Всеукр. наук.конф. з історії України для студентів та аспірантів (м. Одеса, 24 черв. 2022 р.)*. Одеса : Видавець Букаєв В. В., 2022. С. 4-17.
 9. Бабіч О. Приналежність до окремих етнічних груп як фактор виживання в умовах окупації (Одеса 1941–1944 рр.). *XIV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція*. Чернівці, 27–28 жовтня 2023 р. Чернівці, 2023. С. 113-115.
 10. Бабіч О. Існування окремих етнічних груп м. Одеси в умовах окупації 1941–1944 рр. *Краєзнавство Півдня України в історичному вимірі та сучасному дискурсі* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. до 100-річчя заснування Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, Одеса, 24–25 жовт. 2023 р. / Одес. нац. наук. б-ка ; упоряд. Є. В. Бережок ; відп. ред. Л. В. Арюпіна; ред.: Н. Г. Майданюк, І. С. Шелестович. Одеса, 2024. С. 209-212.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

11. Бабіч А., Бабіч О. Аналіз чисельного складу міста Одеси в роки Другої світової війни. *Південний захід. Одесика*. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 24. Одеса: Друкарський дім, 2018. С. 136 – 149.
12. Бабіч О. Толерантність Одеси. Погляд історика. *Трансформація української національної ідеї* / упоряд. О. Доній. К.: Наш формат, 2019. С. 304-308.